

AUNE KROHN MENNEITTEN AIKOJEN TARINAA

OSAKEYHTIÖ VALISTUS

HELSINKI 1955

Raittiuskansan kirjapaino 1955

MENNYTTÄ AIKAA MUISTELEN

NIIN MIELELLÄNI VIELÄ.

NIIN MONI ARMAS TÄHTÖNEN

MINULLE VIITTAA SIELLÄ.

R U N E B E R G

IDA JA B. F. GODENHJELM KESÄKODISSAAN

Tänä puhelimen ja autojen aikakautena lienee pääkaupungissa asuvan henkisen työn tekijän yhä vaikeampaa löytää itselleen kyllin läheltä häiriintymätöntä »kesäpesää», joka tarjoaisi tarpeellisen vastapainon talven touhuisalle, kuluttavalle elämälle. Vai lieneekö ehkä niin, ettei hän enää kaipaakaan tuollaista piilopirttiä, joka sallii ihmisen omistautua sielunsa sisimmän kuuntelemiseen ja hoivaamiseen kaiken ainaisesti ulospäin tempovan ja repivän sijasta, tai laiminlyödyille mieliharrastuksilleen, jotka elämän pakollinen kulku ja virallinen työ työnsi syrjään.

Tai ehkä hän — alituisten henkisten virikkeiden keskellä liikkuvana — ei enää osaa panna arvoa sille harvinaiselle ja täyspainoiselle nautinnolle, minkä tarjoaa sisäisesti rikkaiden kulttuuripersoonallisuuksien tapaaminen, kun heidän tulonsa särkee, sattumoin ja yllätyksellisesti, kesän yksitoikkoisen arkihiljaisuuden. Ja kuitenkin hän varmasti täten menettää sellaista, mikä on täynnä viehätystä, kuin kosteikko erämaanmatkaajalle tai äkkiä avautuva avara näkymä vuoristokiipeilijälle.

Ennen oli toisin, ja tuollaisia syrjäsopekuitakin oli runsaasti, ken vain osui löytämään itselleen sellaisen, oikein oman luonnonlaatunsa mukaisen, kaikupohjan omalle sielulle ja sen pohjimmille, hiljaisille tarpeille. Niin, osui. Sillä niihin todella osuttiin, ne tavattiin sattumalta. Jollakin tilapäisretkellä tultiin yksinäiseen talonpoikaistaloon . . . Tässähän se on se uneksittu, kauan kaivattu, ihka ilmielävänä!

— Tässähän se on, sanoivat kai toisilleen nuori Berndt Fredrik Godenhjelm ja hänen sinisilmäinen Idansa, kun he seitsenkymmenluvulla löysivät Lopen Syrjän eräänä kauniina kesäpäivänä vastapäätä Haapamajaa, jonka Yrjö-Koskinen oli itseään varten pystyttänyt Leppälahtensa uloimmalle niemelle.

Syrjä olikin juuri kuin luotu heille — heidän kauniin elämänsätunsa kaunis kesäsatu.

Saarekas järvi polveilee lakkaamatta, kaivautuu poukamaksi, loittonee niemen kärkeen ja taas pistäytyy sen taa kuin piiloon. Yhteen lahdelmaan laittoi uudisasukas aikoinaan avaran savusaunansa, toisesta teki ruuhivalkamansa ja kolmanteen, hiekkapohjaiseen, kuulakkavetiseen, rakensi sitten vuosikymmenten viertyä kesävieras uimahuoneensa.

Sopivan matkan päähän poukamasta ja niemistä oli ensin kyhätty jykevähirsinen savupirtti, joka oli vieläkin tallella, ja sitten uusi, ajanmukaisempi pitkä hämäläisrakennus, keskessään kodikas kuisti, joka kuin kutsumalla kutsui astumaan sisään. Kumpaan aiot? Vasemmalleko isoon tupaan, jonka kattohirsien varassa leipävartaat täysinäisinä pullottavat; jonka vuoteita peittävät hämäläinen raiti ja ryijy ja jonka isossa takassa pitkät halot

kylmäsäällä pystyvalkeana palaa roihuavat? Vai astutko oikealle, »kamareihin» tukevine, sivusta levitettyine sänkyineen ja korkeine, leikkauksin koristettuine, maalauksellisine kaappeineen, jotka hehkuvat keisarinvihreää ja tiilenpunaa?

Vai jatkanetko matkaa ohi kutsuvan kuistin? Kas tuossa ikivanha, salaman kahdeksi jättiläispuuksi halkoma pihlaja, jonka juurelta karhu perintätiedon mukaan vaati uudisasukasta voittosille kodista ja konnusta. Sen viereltä päästää narahtava portti tasaiselle ulkopihalle, lampaitten tyystin kaluamalle, jonka rajana ovat aitat ja kaksikerroksinen puotirakennus. Istut ehkä valtaisalle laakealle paadelle, hevosten suolaa himoitsevan kielen sileäksi nuolemalle, ja ihmetellen aittaa kannattavia pyöröhirsii tarkkaillet, kuinka monen monituista vuosirengasta lieneekään niihin piirtynyt salolla humistessa. Kertaat mielessäsi päädyn kömpelöä vuosilukua: tuhat seitsemänsataa yhdeksänkymmentäseitsemän, tuhat seitsemänsataa . . . Menneet sukupolvet vilahtavat näkyviisi — emäntä, joka ottaa aitan alta tikapuut ja nousee niitä astin astimelta. Tykkimyssyn silkki välkkää . . . Saat kenties sen joskus silminkin nähdä ja sitä sormellasi sivellä, kunniakasta muinaismuistoa.

Siinä uneksit — ruislaihon aaltoillessa aidan takana valkoisten kuminankukkien reunustaman tien molemmin puolin. Sitten lähdet kapuamaan yhä korkeammaksi kohoavalle harjulle, välillä ehkä käväisten syvässä jääkauden muodostamassa »lukossa» ja taas nousten vanhojen puiden ja sananjalan ja sammalen peittämien kivien lomitse. Takaisin kierrät rannan mutkikasta karjapolkua. Houkutut levähtämään rantakiville. Ne ovat kuin ikään ihmiskäden ritirinnan latomia, ja on kuin sama käsi olisi niiden taustaksi istuttanut tasaisen rivin kiiltävälehtisiä tervaleppiä, noin vain suven iloiksi, silmän mielihyviksi, ennen kuin alkaa paljasrunkoinen hongikko. Siitä katselet suurta selkää aina kirkolle asti, mistä lauantaicin kellojen kaiku kiirii halki ehtootyynen ja minne sunnuntaicin kiiruhtavat metsäkulman yhteiset, monihankaiset kirkkoveeneet.

Tänne luonnon rauhan ja kauneuden keskelle, hyvien ihmisten pariin, saapuivat sitten vuoden ja vuosikymmenen toisensa jälkeen nämä »työn raskaan raatajat». Sillä heräämiskauttaan elävä suomalaisuus sälytti harvojen työntekijänsä hartioille runsaat kantamukset. Olihan kaikki luotava alusta alkaen, suomalainen naissivistystikin ensimmäisine tyttökouluineen ja jatko-opistoineen, kunnes yliopistokin oli avaava ovensa Suomen tyttärille. Sivistynyt, valveutunut suomalainen nainen — siinä näiden kahden utteran ihmisen työn ja rakkauden odotettu päämäärä.

Vuodet ja vuosikymmenet! Siinä ajassa ehtii paljon tapahtua, paljon muuttuakin. Syntyi isäntäväen rakennuksen toveriksi kesävieraille erikseen oikein »huvila» verantoineen. Sinne välkkyi aina uuden suven tullen saunalahti aamuauringossa omenapuiden lomitse, jotka vähitellen hoidotta sammaloituivat, silti valkoisinaan kukkien. Pieni, varpumainen, tuskin viikatteen tuholta välttynyt pihakoivu kasvoi kasvamistaan, päästään lopulta elokuun kalpean tähden vain silmää vilkuttamaan tuuheiden riippaoksiensa välistä.

Uusikin pirtti sai jo isommat, oikein avattavat ikkunat vanhain siirtyessä muinoseen savupirttiin tuomaan sinne enemmän aurinkoa ja avartaen paremman näköalan harmaalle lähdekaivolle vintteineen ja sen takaiseen koristeelliseen humalisto. Joutipa yksi ikkuna vielä saunankin järvenpuoleiseen päähän komeilemaan ja kuin häpäisemään toisen seinän ikivanhaa pikimustaa luukkua, kapean tuuletusaukon jo ammoiin paikoilleen iskostunutta seuralaista.

Kirkkoveeneet lahosivat viimein käyttämättöminä, sillä ihmisten mieli muuttui ajan mukana. Tuskin riensi enää lopulta yksisoutuinenkaan yksinäinen ruuhi yli selän, eikä ainakaan sunnuntaicin. Jos meni soutaja, meni arkisin kauppapuotiin, josta alkoi saada vähitellen yhä enemmän tavaraa. Ei tarvinnut Syrjänkään kesäasukasten enää kuljettaa

pääkaupungista miltei koko suven varaa, joskin kaikki tarvikkeet yhä lojuivat maakauppiaan kapeilla laudakoilla suloisessa sekamelskassa, josta jäi sieraimiin unohtumaton muisto.

Syrjän pihalla tuuhistui reheväkasvuinen puna-angervo tuuhistumistaan. Joka suven alkeeksi ja joka Fredrikin-päiväksi lakaistut rantapolut polkeutuivat yhä selvemmiksi ja niiden varsille kyhätty koivuiset istuinpenkit, yksinäisen mietiskelyn ja oppilaiden kesätutkintojen tyyssijat, alkoivat hölletä liitteistään. Aika vierii, mutta yhä saapuivat tulosta ilostuvien sydänten odottamat kesävieraat.

Junalla he olivat alkuaan lähteneet matkaan, ajaa hyrryyttäneet sitten nelipyöräisissä trilloissa kolmisen peninkulmaa milloin Hämeen peltoaukeita kiemurtavaa, milloin sen harjuja nousevaa ja laskevaa maantietä korkean muuttokuorman seuraamina, kunnes Loppijärven rannassa siirtyivät pienempine kippoineen ja kappoineen talon isoon ruuheen.

Jo näkyvät tuolta niemenkärjestä, jo lähenevät, jo sivuuttavat vanhan nuottakopin, joka aina on yhtä kallellaan, kuin juuri kaatumassa. Nyt kolahtaa ruuhi poukamaan. Ja kesäkodin pöydällä odottaa viili, juuri näin ainutlaatuisen ihanaksi valmistunut hienolla rantahiekalla hangatuissa puukehloissaan, iso ruislimppu, jonka taikina on vastattu kiiltävän mustaksi painuneessa yksipuuisessa jättikaukalossa, ja juusto — kuohkea, kellertävä, houkuttava.

Sitten alkaa kesä. Ida-rouva, tarmokas ja käytännöllinen, panee pikku kodin kuntoon: matot lattiaan, valkeat verhot ikkunoihin, ja tyhjentää korien, kapsäkkien ja matkakirstujen sisällyksen säiliöihin. Yhteen alueeseen ei hänen järjestävä kätensä vain koske: kirjakaappiin ja kirjoituspöytään. Ne ovat talon tarkan herran yksinomaista valtapiiriä, jossa ei mitään saa siirtää tuumankaan vertaa totutulta, täsmälliseltä paikaltaan. Itse hän niissä kaiken asettelee hyllyille ja laatikkoihin, monen monet lyijykynätkin sievään riviin, aina siroasti teroitettuina.

Ida-rouva pitää miltei huomaamattomasti käynnissä elämän koko käytännöllisen rataston, aivan kuin hänellä ei olisi muuta tehtävää kuin olla miehensä aatteellinen toveri. B. F. tuskin tietää, miten ja milloin se kaikki, mistä hänenkin kehonsa vaatii osansa, tulee suoritetuksi. Mutta Idalta luistaa kaikki kuin itsestään. Hänhän on siihen jo syntymästään saakka kuin luotu. Ei hän ole syyttä suotta kotoisin siitä 30-luvun pikku Helsingistä, jolloin hänen syntymäkotinsa nykyisen Erottajan läheisyydessä oli kaupungin laitaa. Kruununhakalaiset, kaupunkilaiset, muuttivat »maalle» meren rantaan. Talossa oli oma navetta, kynttilät kastettiin kotona, saippuat keitettiin ja vaatteet ommeltiin itse, ja kaupungilla käytiin pimeinä aikoina lyhty kourassa. Niin että kyllä hän on tottunut tulemaan toimeen epämukavissa, paljon työtä vaativissa oloissa eikä säiky, ei kokonaisen vasikan tai lampaan säilyttämistä, ei pitkää puotimatkaa yli myrskyävänkin selän, ei vieraiden majoitusta ahtaissa tiloissa. Aina valmis, aina pirteä ja iloinen, tultiinpa sitten missä asiassa tahansa hänen pakeilleen, olipa esiinnyttävä vaikka lääkärinä ja hoidettava sairasta lehmää tai ihmisen pakottavaa hammasta.

Ida-rouvan tapaamme parhaiten keittiöstä, ja jollei sieltä, niin leipomahommistaan »vanhasta pakarista», jonka nimen kunnianvanhus, muinainen savupirtti, oli myöhemmältä polvelta saanut. Se oli näet talonväellä nyt jo kylläkin »uloslämpiävänä» leipoma- ja keittotupana, kesäisenä ruokailuhuoneena ja renkien makuusijana suviöin. Sen mustuneessa seinässä riippuvat pykälälaudassa lusikat, itsekukin omassa kolossaan, vankan pöydän jalkain välisessä kaukalossa asuvat »lautaset», yhteinen kaljahaarikka ynnä muut puiset tarvekalut; leveät penkit — kuka lienee ollut senkin jätti- hongan kaataja! — kiertävät seinähirren vierustovereina syömänurkkausta, iso muuri täyttää kolmanneksen huonetta, ja sen kolossa »musta lintu punaisia munia hautoo»: mahtava musta pata kyyröttää käännettävän pykäläraudansa varassa hehkuvilla tulisilmähiilillä. Vasta uusin aika jätti vihdoinkin vanhuksen puolikymlilleen . . .

Jos lyhytkasvuinen, nuorena hennon solakka, vanhemmiten pullean pyöreä talon rouva on käytännöllinen, on B. F. itse tyyni, filosofinen — ja mahdollisimman epäkäytännöllinen. Hän antaakin järkevästi Idansa rauhassa hoidella elämän arkimenoa ja edustaa puolestaan levollisesti mietiskelyä, runoutta, henkeväää keskustelua, kirjoja ja kirjoittamista, aatteita ja ihanteita ja kaupanpäälliseksi leppoosaa huumoria, jaloa leikinlaskua. Silti suinkaan halveksimatta ihania kukkupäisiä mansikkavateja ja herkullisia rapuröykkiöitä, jollaisia näki vain ennen vanhaan metsäkylän ainoan »ostopaikan» pöydällä.

Ida-rouvan miettiessä taloutensa ongelmia tai pyöräytellessä makeita vehnäpulliaan istuu B. F. rannan penkillä tai kävelee edestakaisin rantapolkuja. Tai sitten hänet tapaa työpöytänsä häiriintymättömästä hiljaisuudesta, jolle kiire on tuiki vieras. Siellä aherretaan saksalais-suomalaisen sanakirjan uudistetun laitoksen parissa hiustahalkovan tarkasti, niin tarkasti, että kun suuri työ viimein valmistuu — toisten päättämänä — se on jo vanhettunut. Samoin käy tämän tunnollisen miehen ehkä rakkaimman mieliharrastuksen — »Runous ja runouden muodot» teoksen jälkiosan. Samalla kun hän hartaana piirtelee vuosi vuodelta sen sivuja, kuin salavihkaa, niukkoina sille suotuina joutohetkinä, kulkee aika nopein askelin hänen ihanteittensa ohitse. Onneksi hän ei koskaan saa sitä tietää. Hänen kummankin kirjallisen suurtyönsä tullessa painosta hän itse nukkuu suomalaisen isänmaansa povessa, jota hän oli rakastanut nuoruutensa ja miehuutensa palavin innoin ja epäitsekkäästi omistanut sen nuorelle sivistykselle koko väsymättömän uutteruuden leimaaman elämänsä.

Sillä vaikka Syrjän piilopirtti oli hänelle todellinen levon kosteikko talven työn perästä, eivät sinne löytäneet tietään vain oman mielinäpertelyn paperit ja kynät. Kansallisetkaan harrastukset eivät jättäneet miestä rauhaan, vaikka hän olikin kaivautunut näin vaivalloisten matkojen taa, eivät varsinkaan nuorempina päivinä. Niinpä esimerkiksi puuhattiin pääkaupungin ensimmäiselle suomalaiselle tyttökoululle omaa kotia sen toistakymmentä vuotta kierreltyä vieraissa nurkissa. Hänkin oli ollut sitä perustamassa, ja se veti hänet kerran jos toisenkin kesällä 1884 pesästään niin arkisille retkille kuin rahan hankintaan — rahan, josta usein ei tiedetty, mistä se saataisiin, ennen kuin kohosi Bulevardin- ja Yrjönkatujen kulmaan kaunis koulutalo. »Me olemme olleet kolme viikkoa Syrjässä, ja sillä aikaa on Fredrik jo yhden kerran saanut käydä Helsingissä. Uusi koulurakennuksemme tarvitsee yhä rahaa . . . Elokuun alussa tarvitaan uudestaan rahaa», Ida-rouva kirjoittaa sisarelleen, tyttökoulun entiselle, ensimmäiselle johtajattarelle Minna Krohnille.

Välistä on pitäjällä kansanjuhlat, ja B. F. lähtee tietysti palkattomaksi puhujaksi. Toisen kerran joku oppilas kirjoittaa pyytäen saada suorittaa tutkintonsa. Ja niin saattaa vanha koivupenkki saada vieraakseen paitsi tuttua isäntäänsä myöskin nuoren vapisevasydämisen neitosen ja kuulee haasteltavan vierasta kieltä. Eipä se tietänyt jokapäiväistä istujaansa yliopiston saksankielen lehtoriksi ja suomalaisen jatko-opiston saman aineen opettajaksi!

Vahinko, ettei Syrjässä ollut vieraskirjaa, tuota suurkielijää! Sillä kävihän siellä väkeä vuosien mittaan. Paitsi talon omia haltijoita ja siihen lähimmin kuuluvia ihmisiä, omalaatuista postinkantajaa unohtamatta, jotka kaikki liittyivät kesävieraisiinsa lujin kiintymyksen sitein, vaelsi koko metsäkulma huvilan ovista. Hamasta paljasjalkalapsuudestaan asti — tyttöset maataviistävissä hameissaan, poikaset liivihousuissaan — aina miehuusikänsä saakka he kävivät, ensin marja- ja rapukaupalla, sitten metsälintu- ja kalakaupalla, milloin taas apua ja neuvoa hakemassa, milloin vieraisilla tuomisineen, kaikki tervetulleina. »Aina valmis» Ida-rouva oli väsymättömän ystävällinen ja vieraanvarainen, ja B. F., todellinen aatelismies sormenpäitään myöten, jokaiselle, oli tuo kuka tahansa, hän oli muuttumattoman sama, nähden kaikissa vain ihmisen, joka oli hatunnostamisen arvoinen.

He olivat molemmat seurustelussaan aina antavia, ei silti koskaan alentuvasti ylhäältä käsin suhtautuvia. Tästä kaikesta ehkä johtui, että eräs heidän entinen oppilaansa, v:n 1918 melskeisiin sekaantunut ja sittemmin Venäjälle siirtynyt, kirjoitti kansalaissodan parhailaan riehussa silloiseen ainoaan viralliseen tiedonantajaan pari sydämeenkäypää riviä, kuljettuaan heidän entisen kotinsa, Ludviginkadun 8:n ohi — sen ajatuksen, että jos olisi ollut enemmän Ida ja B. E. Godenhjelmin kaltaisia ihmisiä, ei ehkä veljesveri olisi koskaan Suomessa vuotanut.

Mutta tultiin Syrjään muualtakin pitäjistä. Ainakin Fredrikin-päivänä, silloisena heinäkuun 18:ntena, näkyi ruuhi toisensa jälkeen järvellä. Tuli roteva ja punakka, jylisevä-ääninen kirkkoherra ja hänen täysi vastakohtansa, pieni, hento, kalpea ja hiljainen Edla-rouva; tuli Ihantolan kuulun puutarhan vaalijatar, koko ruuhenperän täyttävä Olga-lehtorska komeine kukkakimppuineen, jossa kuin tiukkaan kudotun kirjavan kukkatyynyn pinnalla hennot valkeat gypsophilat häilyivät; tuli aina hieno ja henkevä Yrjö-Koskinen Leppälahdestaan, myöhemmin jälkeläisineen aina kolmanteen polveen saakka. Viimeksimainitun nimikirjaimia tutkittaisiin varmaan nykyään monen muun vaatimattoman rinnalla kiinnostunein mielin Syrjän vieraskirjasta. Ja löytyisipä sieltä myös 26-vuotias lida Aalberg aikana, jolloin talon rouva jo saattoi kirjoittaa: »Meille oli kunnia saada nähdä hänet Syrjässäkin.» Se kertoisi niin ikään, että kerran nukkui Syrjän katon alla kesäisen yön Emajoen satakielen Lydia Koidulan suloinen sisar, Eugenie Rosenthal, ja toisen kerran suomalainen runoilijatar, pienen pieni Irene Mendelin kantapäitä hipovine palmikkoineen. Olisi siinä tyttökoulun opettajaa, olisi myös entistä oppilasta, aikuisiksi sukeutuneita, omaa elämäntyötään jo suorittavia. Kenties monta muutakin, tunnettujakin.

Syrjään ei kuitenkaan vain tultu, sieltä käytiin muualla. Käytiin torpissa ja taloissa, pappiloissa ja kartanoissa, niin kauan kuin voimaa riitti ja vanhat tuttavat olivat tallella. Aikaa myötenhän heidän rivinsä harvenivat harvenemistaan ja lopuksi tuskin omakaan jalka kannatti kotipihaa kauemmaksi. Mutta entisaikaan huvila saattoi herätä myöhäiseen järveltä kuuluvaan aironloiskeeseen. Niinpä piirrettiin vuosi 1884. — Missä viipyvät talon vakaa isäntä ja iloinen emäntä? kysyvät toisiltaan vanhat mahonkiset nojatuolit, jotka ovat Pietarin suurkaupungista muuttaneet tänne suomalaiseen sisämaahan. — Mutta jopa tulevat, matkassaan nuoria vieraita, raikkaista äänistä päätellen.

Selviää myöhäisen viipymisen syykin. »Oli Leppälahdella häät, nuoren Sakari-herran häät», kirjoittelee jonkin ajan kuluttua Ida-rouva tuolla kirjoituspöydän ääressä. »Morsian oli suloinen ja viehättävä kaikessa koristelemattomuudessaan. Tuo valkoinen sievä alpakkaleninki, huntu, sepele ja kruunu vaatettivat häntä hyvin. Päivällisen jälkeen herrat vetäytyivät puistoon, jossa viettivät illan kuunnellen Meurmanin sukkeluuksia. Nuoret leikkivät verannalla, ja vanhemmat rouvat istuivat missä milloinkin juttelemassa päivän kysymyksistä.» Jos vielä kurkistamme talon rouvan olan yli, saamme tietää, että nuo kolme nuorta herraa, jotka tulivat Syrjään yöksi, olivat morsiamen veljiä ja että nuori pariskuntakin kävi parin päivän päästä Syrjässä »visitiä tekemässä».

Mutta useimmiten liittyi sentään päivä hiljaisesti päivään kuin kauniit helmet. Aurinko nousi omenapuiden takaa ja painui illoin honkien runkoa punertaen Häimäsaaren, kesäretkien ja kahvinuotioden luvatus maan tuolle puolen. Silloin palasivat B. F. ja Ida-rouva jokailtaiselta kävelyltään, joilla mies kehitteli päivän mittaan syntyneitä ajatuksiaan viisaalle vaimolleen, »jonka vertaista ei maa päällään kantanut». Viimein alkoivat illat pimetä, kävelyt tulivat aikaisemmiksi tai vaihtuivat kodikkaaseen hetkeen lampun ääressä, jonka valossa monet hyvät kirjat luettiin ääneen.

Ja sitten lopuksi muistutti rakas koulu olemassaolostaan. Ruuhi liukui taas yli järven

ikäväivien katseiden seuraamana, hävisi niemen taa, tyhjensi sisällyksensä trilloihin ja rattaille, jotka lähtivät vierimään kohti Riihimäkeä ja Helsingin junaa.

Kesä oli päättynyt. Syrjä nukkui kuin kaunis uni harjujen takana, uutta suvea odotellen. Kunnes se viimeisen kerran näki vieraittensa lähdön. Jalan tahti oli heiltä jo hidastunut, hapsissa oli hopeita, vanhuus ja sairaus kehossa.

Kun uusi kevät 1913 tuli, ei heitä enää ollut kumpaakaan. Palanen suomalaisuuden kevättä oli samalla vaipunut hautaan puhuen enää vain jälkeenjääneitten muistoissa ja vanhojen kellastuneitten kirjeitten lehdiltä.